

UOT: 071(091)

Gülнар Qasımlı *

“ƏDƏBİYYAT MƏCMUƏSİ”NİN İLK SAYI HAQQINDA

Xülasə

Nəşr edildiyi ildən bəri ədəbiyyatşünaslıq elmində bir çox görkəmli ədəbiyyatşünasların əsas tribunasına çevrilən “Ədəbiyyat məcmuəsi” müasir dövrdə də çağdaş tədqiqatçıların əsas istinadgahlarından biridir. Uzun illərdir nəşr olunan məcmuənin Azərbaycanın mətbuat tarixində və ədəbiyyatşünaslıq elminin inkişafındakı yeri məqalədə dəyərləndirilmişdir. Məqalədə məcmuənin ilk sayı haqqında digər araşdırmalarda yer almış pərakəndə fikirlər sistemli şəkildə əksini tapmışdır. Məcmuənin birinci nömrəsində yayımlanmış məqalələr və digər əsərlərin ədəbiyyatşünaslıq elmi üçün əhəmiyyəti vurğulanmışdır. “Ədəbiyyat məcmuəsi”nin ilk sayında yer almış bütün yazılara münasibət bildirilmişdir.

Açar sözlər: XX əsr, elmi məqalə, alim, klassik mənbə, elmi jurnal

ABOUT THE FIRST ISSUE OF "LITERATURE COLLECTION"

Summary

The article deals with the first issue of “The Literature Collection”. Since its publication, “Literature Collection” journal, which has become the main platform of many prominent literary critics in the field of literary criticism, has been a source referred by modern scholars in the modern era. The role of the collection in the history of Azerbaijani press and in the development of the literary criticism is studied in the article. The ideas about the first issue of the collection in other researches have been systematically represented. In the article is emphasized the importance of articles and works published in the first issue of the journal for literary criticism. All articles of the first issue of “Literature Collection” journal is reviewed. The article is rich in detailed information about the first issue of the article.

Key words: XX century, scientific article, scientist, classical source, scientific journal

О ПЕРВОМ НОМЕРЕ «ЛИТЕРАТУРНОГО СБОРНИКА»

Резюме

В статье рассматривается первый выпуск «Литературного сборника». Тщательно анализируются статьи, опубликованные в первом номере журнала, отношение учёных к исследовательским статьям. Также исследуются другие публикации и труды, опубликованные в журнале.

«Литературный сборник», будучи с первых лет основной трибуной для видных учёных в науке литературоведения, и в настоящее время является одним из краеугольных камней для исследователей. Статья посвящена изданным в сборнике публикациям об истории и развитии литературоведения, подчёркивается важность для литературоведения опубликованных в «Литературном сборнике» статей и других трудов. Комментированы все статьи, опубликованные в первом выпуске «Литературного сборника», дана подробная информация обо всех публикациях, нашедших место в первом номере «Литературного сборника».

Ключевые слова: XX век, научная статья, ученый, классический источник, научный журнал

Giriş. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun ilk elmi jurnalları olan “Ədəbiyyat məcmuəsi”nin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin inkişafında tutduğu mövqeyə görə bu vaxta qədər dərc edilmiş saylarının araşdırılması məqsədəuyğundur.

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. E-mail: gulnar0486@mail.ru

Həmin məcmuənin ilk sayının tədqiq edilməsi, bu nömrədə yer alan yazıların müasir müstəqil Azərbaycanın elmi meyarları ilə dəyərləndirilməsi vacib məsələlərdəndir.

“Ədəbiyyat məcmuəsi” uzun illərdir ki, müxtəlif tədqiqat materiallarının çap olunduğu dərgi olaraq filoloji elmlər sahəsində öz töhfəsini verməkdədir. Eyni zamanda müasir dövrdə jurnalın yarandığı tarixi şərait və onunla əməkdaşlıq edən əsas müəlliflər tədqiqatçıların diqqətindən kənar qalmır. Professor Asif Rüstəmli ilk dəfə arxiv materialları əsasında yazdığı məqalədə bu məsələyə münasibət bildirmişdir: “Direktor Məmməd Arif Dadaşzadənin və elmi katib Yusif Mirbabayevin imzaladığı Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun 1944-cü il üçün elmi-tədqiqat işləri haqqında hesabatında “İnstitutun plandankənar işləri”nin 5-ci paragrafında yazılır: “Az.FAN Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun Əsərləri” toplusu tərtib edilmişdir. 1 №-li məqalələr toplusuna Mir Cəlalin “Divanbəyoğlunun yaradıcılığı haqqında”, “Cənnəti haqqında”, H.Araslının “Füzuli haqqında” və “Saib Təbrizi haqqında”, M.F.Axundzadənin və A.P.Çexovun çap olunmamış məktubları M.A.Dadaşzadənin şərhləri ilə daxil edilmişdir” (AMEA RH Arxivi, fond-5, siyahı-4, saxlama vərəqi-16, qutu-73, səh.-132-136)”. Sitatdan da görüldüyü kimi məcmuənin nəşri ilə bağlı işlər bir neçə il öncədən planlaşdırılmışdır.

Asif Rüstəmli bu məsələni də diqqətdə saxlayaraq yazır: “Elmi qaynaqlardan məlumdur ki, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun ilk elmi əsərlər toplusundan ibarət olan “Ədəbiyyat məcmuəsi” 1946-cı ildə işıq üzü görüb. Amma bir fakt söyləməyə əsas verir ki, elmi-tədqiqat ocağının ilk məqalələr məcmuəsi Mir Cəlal müəllimin təşəbbüsü və tərtibi ilə məlum tarixdən iki il əvvəl – hələ 1944-cü ildə hazır idi...” [1] Beləliklə, “Ədəbiyyat məcmuəsi”nin birinci cildi 1946-cı ilin martında Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Redaksiya Nəşriyyat Şurasının 106 nömrəli qərarına əsasən Məmməd Arifin redaktorluğu ilə 4000 tirajla çap olunmuşdur. Məcmuənin adı dəyişdirilərək 18 sentyabr 2018-ci il institut elmi şurasının 11 sayılı qərarı ilə “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı” kimi təsdiq olunmuşdur.

Birinci cild şərti olaraq üç bölmə ayrılmaqla işıq üzü görmüşdür. Məcmuənin ilk bölümündə altı müəllifin səkkiz məqaləsi çap olunmuşdur ki, bunların da ikisi rus dilindədir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilində olan məqalələrə rusca, rus dilində olan məqalələrə Azərbaycan türkcəsində bir səhifəyə qədər geniş xülasələr verilmişdir. Rus dilində olan yazılar Mikayıl Rəfilinin “Azərbaycan ədəbiyyatında ilk roman” və N.S.Pleşşunovun “N.S.Leskovun hekayələrində vətənpərvərlik” məqalələridir.

İkinci bölümün adı “Ədəbi irsimizdən” sərlövhəsi ilə qeyd edilmişdir. Bu hissədə A.Bakıxanovun “Kitabi-Əsgəriyyə” əsəri yer almışdır. Əsər barəsində qısaca şərhə bu hekayənin ilk dəfə 1861-ci ildə Peterburqda çap olunduğu qeyd edilməklə bərabər, “Ədəbiyyat məcmuəsi”sinin ilk nömrəsində yer alan həmin nüsxənin Qubada Ərdəbillilər məscidindən tapıldığı da qeyd olunub. Həmçinin həmin nüsxənin Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun Əlyazmaları şöbəsində (№ 3573) saxlanıldığı və ilk dəfə nəşr olunan mükəmməl tənqidi mətninin Həmid Araslı tərəfindən tərtib edildiyi bildirilir.

Üçüncü bölüm isə “Əlyazmaları şöbəsində” sərlövhəsi ilə fərqləndirilmişdir. Bu bölüm özü də üç hissəyə ayrılır. Birinci hissə “Çap olunmamış məktublar” adlandırılıb. A.Çexovun və M.F.Axundzadənin məktubları orijinalda olduğu kimi rusca verilsə də, həmin mətnlərin tərcümələri də yer almışdır. S.Ə.Şirvaninin məktubu isə Azərbaycan dilindədir. Axundovun və Şirvaninin məktubları H.Zərdəbiyə ünvanlanmışdır.

Üçüncü bölümün ikinci hissəsi “Cəfər Cabbarlının çap olunmamış bir məqaləsi” adlanır. “Azərbaycan yazıçıları vətən haqqında” başlığı ilə verilmiş son hissədə N.Gəncəvi, Ə.Xaqani, M.F.Axundzadə, H.Zərdəbi, M.Ə.Sabir, M.Hadi, A.Səhhət, A.Divanbəyoğlu, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, S.S.Axundov, Ə.Cənnəti, A.Şaiq, C.Cabbarlı kimi yazarların vətənpərvərlik mövzusunda əsərləri yer almışdır.

Məcmuə Məmməd Arifin “Azərbaycanda xalq teatrı” məqaləsi ilə açılır. Məqaləyə ikinci başlıq kimi “Xalq oyun və mərasimlərində teatr və tamaşa üsürləri” adı verilmişdir. Tədqiqatçı

araşdırmanın əvvəlində aşiq sənətinin də xalq teatrının bir sıra tələblərini ödədiyini vurğulasa da, “Azərbaycan xalqının qədim oyun və əyləncələri, toy və yas mərasimləri, xalqın təbiətlə mübarizəsi ilə, əsas əmək forması olan maldarlıq və əkinçiliyin iş prosesi ilə əlaqədardır” [2, s.3] qənaətinə gəlir. Həmin mərasimləri, oyun və əyləncələri şərti olaraq dörd qrupda cəmləşdirir.

1. Ailə və məişət mərasimləri
2. Mövsüm mərasimləri
3. Oyunlar və tamaşalar
4. Xalq teatrı

Məqalədə oyun və tamaşalara şərh verərkən diqqəti çəkən əsas məqam qədim epik təfəkkürə istinad olunmasıdır: “Dədə Qorqud bu başlanğıc hissədə qocalıqdan, alicənablıqdan, səxavətdən danışır və bəzən satirik bir tərzdə tənqid etməyə başlayır. Bu “ustadnamə”lərdən birində Dədə Qorqud arvadları dörd yerə bölür: “Qarılar dörd dürlüdür: birisi solduran soydur, birisi dolduran toydur, birisi evin dayağıdır, birisi necə söyləyirlər bayağıdır” [2, s.9]. Bu dastana istinad olunmaqla həm eposun türk təfəkküründəki yeri, həm də müxtəlif mövzular üçün material mənbəyi olması qabardılmışdır.

Məmməd Arif Xalq teatrına aydınlıq gətirərkən “Tapdıq çoban” və “Tənbəl qardaş” oyunlarının əhatəli məzmununu və geniş təhlilini verir. O, dini tamaşalar və misterial teatr haqqında belə ümumiləşdirmə aparır: “Geniş dini mərasim şəkli alan şəbehlərdə və “məhərrəmlik” ayinlərində Qumri, Dəxil, Raci və Dilsuz kimi şairlərin mərsiyə və dastanları əsas yer tutmuşdur” [2, s.13]. Yekunda müəllif xalqın ədəbiyyatının inkişafında dünyəvi və dini mahiyyətin vəhdət təşkil etməsi qənaətinə gəlir.

Qeyd edək ki, bu məqalə məcmuənin həmin sayında yeganə folklor araşdırmasıdır. Dərgidə yer alan növbəti yazılar Mir Cəlalın iki məqaləsidir. Birinci məqalə “Əbdülxaliq Cənnəti” adlanır. Yazı birbaşa adi nəqletmə yolu ilə tərcümeyi-hal xarakterli informasiyalarla başlayır. Məqalədə Ə.Cənnətinin yaradıcılığı iki dövrə bölünərək əsərlərinin adları da qeyd olunur. “Dini mövzuda yazılmış “Mühəssənəti-şeyriyyə” adlı risaləsi, bir nəsihətnaməsi (“Yənbul-hikmət”), “Təhvili-övzan” adlı “Qəvaidi-ədəbiyyə” kitabı, əxlaq elminə dair üçcildlik əsəri, altı min beytlik bir divanı, bir romanı vardır” [2, s.16] – cümləsində araşdırmaçı Ə.Cənnətinin yaradıcılığı haqqında təsəvvür yaratmışdır. Onun əsərlərinə münasibət bildirilərkən nümunə gətirilən şeirlər orijinalda olduğu kimi farsca verilərək şərh edilmişdir.

Ə.Cənnətinin yaradıcılığının ikinci mərhələsi 1905-ci il inqilabından sonra, əlli yaşlı yetkin bir insanın əsərləri kimi xarakterizə olunur və dövrün tələblərinə uyğun şərhlər verilir. Həmçinin M.Cəlal onu da Hadi kimi romantik şair hesab edir. Bir neçə şeiri tədqiq edilən Cənnətinin vətənpərvərlik mövzulu şeirlərinə xüsusi üstünlük verilir, “Səttarxanın ruhi pürfituhinə” şeirindən nümunələr gətirilərək təhlil edilir. Məqalə aydın, sadə, ağır elmi terminologiyadan uzaq dili ilə seçilir.

Mir Cəlalın “Divanbəyoğlu” (Sübhənverdixanov Abdullabəy Vəlioğlu) məqaləsi də birbaşa tərcümeyi-hal məzmunlu məlumatlarla başlayır. Bir məsələ xüsusilə fərqləndirilir, Divanbəyoğlunun Cümhuriyyət dövründəki fəaliyyəti nəzərdən qaçmır: “Müsavat hakimiyyəti zamanı Xarici İşlər Nəzarətinin yazı-tərcümə hissəsində, Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra isə Xarici İşlər Komissarlığında, eyni zamanda “Xalq maarifi” jurnalında xidmət etmişdir” [2, s.22] – tipli informasiyalarla əslində bu cür şəxslərin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə biganə olmadıqları dövrün tələblərinin imkan verdiyi qədər işıqlandırılmışdır.

M.Cəlal onu az yazan, səliqəli yazan yazıçılardan hesab edərək, “Duman”, (əlimizdə ancaq əsərin 1 hissəsi, natamam bir dəftər vardır, [2, s.22] “İlan”, “Ərdoy dərəsi” (əlyazmaları içərisində bu böyük hekayənin natamam surəti vardır, [2, s.24] hekayələrini və “Can yangısı” romanını təhlil edir. Bu romanın təhlili zamanı onun sentimental üslubda yazılması barədə heç bir fikir söylənilmir. “Can yangısı” çox cəhətdən dövr üçün xas əsərdir. Burada üsyançı Hüqo romantizminin, xüsusilə Russo baxışlarının təsiri açıq görülməkdədir” [2, s.24] – fikirləri ilə roman dünya ədəbiyyatı nümunələri ilə müqayisə edilir.

Həmid Araslı da məcmuənin ilk sayında iki məqalə ilə çıxış etmişdir. Onun birinci məqaləsi “Füzulinin müəmmaları haqqında”dır. Məqalənin ilk cümləsindən Füzulinin “Risaleyi-müəmma” əsəri barəsində bildirilir ki, bu əsərin adı müxtəlif yerlərdə qeyd edilsə də, haqqında ətraflı məlumat verilməyib. “Biz Leninqrad Şərqsünaslıq İnstitutunda mövcud dünyada ən mükəmməl Füzuli külliyyatından istifadə edərək şairin müəmmaları haqqında mülahizələrimizi söyləyib, Azərbaycan dilində olan hissəsini ilk dəfə nəşr edirik” [2, s.27] – söyləməklə tədqiqatçı mövzunun elmi səviyyədə işlənmədiyini diqqətə çatdırır.

Bir qədər də müəmma sözünün mənşəyi haqqında bilgi verilir: “Müəmma əslən ərəbcədir. Örtmək, gizlətmək mənasında olan təmiyə sözündən düzəlmiş sifətdir” [1, s.27]. Həmçinin, Leninqradda Füzulinin “Müəmmiyati-farsi” və “Müəmmiyati-türki” adlı iki əsərinin olduğu qeyd edilir. Füzulinin müəmmaları bütün nəzm şərtlərinə uyğun müəyyən bir fikir ifadə edən parça hesab etdiyini xüsusilə vurğulayır. Füzulinin müəmmalarının əbcədə əsaslandığını qeyd edərək onun 40 beytini seçərək müəmmalarını şərh etmişdir.

Həmid Araslının həmin nömrədə dərc olunmuş ikinci məqaləsinin adı “Saib Təbrizi”dir. Tədqiqatçı S.Təbrizi haqqında olan araşdırma və təzkirələrə istinad edərək onun həyat və yaradıcılığı barəsində ətraflı məlumat verir. Əsl adının Mirzə Məhəmməd Əli olduğunu, fars dilində fars şairlərinin hamısından yaxşı yazdığını, səksən min beytlik irsi olduğunu, Azərbaycan dilində olan qəzəllərinin vəzn, ifadə, şəkil etibarilə Füzuliyə nəzirə olaraq yazdığını, öz adı ilə adlanan təkiyədə dəfn olunduğunu qeyd etməklə bərabər, onun mövləvilər təriqətinə aid edilməsini yanlış hesab edir. “Saibin Azərbaycan dilində yazdığı şeirlərdən elm aləminə ancaq bir qəzəl, bir müəmma, bir də Şəmsəddin Sami bəyin qamusunda verilmiş bir beyt məlum idi” [2, s. 40] – qənaəti həmin dövrə qədər şairin yaradıcılığının tədqiqi barədə təəssürat yaradır.

Məcmuənin birinci sayında Azərbaycan dilində olan sonuncu məqalə Əziz Mirəhmədovun “İlk təbliği sovet pyesləri” məqaləsidir. Məqalənin əvvəlində 1920-ci ildən teatr sahəsində aparılan uğurlu işlər haqqında məlumat verilir. 1921-ci il 1 iyun teatr işçilərinin rəsmi dövlət qulluğuna qəbul olunması haqqında əmr verilməsi, 1921-ci il 18 noyabr “Azad Türk Tənqid-Təbliğ Teatrı”nın (Satir-Aqit) yaranması, 1923-cü ildə teatrın 50 illik yubileyinin keçirilməsi, teatr muzeyinin yaradılması kimi işlərin sovet dövlətinin dəstəyi ilə əldə edildiyi etiraf edilir.

Bəzi pyeslərin ideya və məzmunundan bəhs olunur, yeni dövrlə uyğunlaşmağın dramaturqlar üçün birdən-birə asan olmadığı vurğulanır, bir sıra pyeslərin eksperiment olaraq yazılmasına münasibət bildirilir, əmək və qadın azadlığı mövzusunda bir neçə pyesə təhlil və şərh verilir. Araşdırmaçı “Dəmir yol quldurları” pyesi haqqında yazır: “Bu cür maraqlı bir məzmun daşdığına görə ki, o zamanlar Azərbaycan K(b)P MK katibi olan C.M.Kirov yoldaş həmin pyesi çox bəyənərək onu, bütün Qafqaz dəmiryolçularının tamaşa etməsini təmin etmək məqsədilə, fasiləsiz olaraq bir ay tamaşaya qoymağı məsləhət görmüşdür” [2, s. 68]. Bu fikirlərdə həmçinin idarəçiliyin ədəbi prosesə də sirayət etdiyini müşahidə etmək olur.

Məcmuənin sonrakı inkişaf yolu barədə Teymur Kərimlinin araşdırmasında qeyd edilir ki, “Ədəbiyyat İnstitutu müəyyən illərdə müstəqil, bəzi illərdə isə Dilçilik İnstitutu ilə birlikdə fəaliyyət göstərmişdir. Bu səbəbdən də nəşr etdiyi “Əsərlər”in bəzi buraxılışları dilçilik problemlərini də əhatə etmişdir. Məcmuənin nəşr edilməsində Məmməd Arif (5 say), Mirzağa Quluzadə (4 say), Rəsul Rüstəmov (5 say), Kamal Talıbzadə (1 say), Yaşar Qarayev (1 say) və Teymur Kərimli (6 say) kimi mütəxəssislərin baş redaktor kimi xüsusi xidmətləri də qeyd olunmalıdır” [3, s.275]. Məcmuə 2013-cü ildən akademik İsa Həbibbəylinin baş redaktorluğu ilə mütəmadi olaraq nəşr olunur. 2013-cü ildə XXIV sayı nəşr edilən dərginin artıq 32 nömrəsi işıq üzü görmüşdür. XXX sayı isə xüsusi buraxılış kimi çap olunmuşdur.

İlk sayından üzü bəri məcmuənin ədəbiyyatşünaslıq elmində aparıcı mövqeyi diqqəti çəkir. Nəşr edildiyi illər ərzində bir çox görkəmli ədəbiyyatşünasların əsas tribunasına çevrilən “Ədəbiyyat məcmuəsi” müasir dövrdə də çağdaş tədqiqatçıların əsas istinadgahlarından biridir.

Nəticə. “Ədəbiyyat məcmuəsi”nin uzun illərdir nəşr olunmağına baxmayaraq, indiyə kimi onun Azərbaycanın mətbuat tarixindəki və ədəbiyyatşünaslıq elminin inkişafındakı yeri hərtərəfli şəkildə tədqiqata cəlb olunmayıb. Məcmuənin ilk sayı haqqında digər araşdırmalarda yer almış pərakəndə fikirlər sistemli şəkildə məqalədə əksini tapmışdır. Bu səbəbdən də belə nəticəyə gəlmək olar ki, məcmuənin birinci nömrəsində dərc olunmuş məqalələr və digər əsərlər ədəbiyyatşünaslıq elmi üçün əhəmiyyət kəsb edən materiallardır. Məqalədə “Ədəbiyyat məcmuəsi”nin ilk sayında yer almış bütün yazılara münasibət bildirilmişdir. Bu baxımdan məqalə məcmuənin ilk sayı haqqında müfəssəl məlumatla zəngindir. Bu da onun gələcək tədqiqatçılara mənbə kimi istinad etməyə yardım edir. Buna görə də işin nəzəri əhəmiyyəti məcmuənin ilk sayı haqqında hərtərəfli məlumat verməsi ilə müəyyən edilir. İşin praktik əhəmiyyəti isə gələcək tədqiqatçılar üçün əhəmiyyətli mənbə olması ilə ölçülür.

ƏDƏBİYYAT

1. Rüstəmli A. Professor Mir Cəlal Paşayev və Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. “Ədəbiyyat qəzeti”, 26 aprel 2018.
2. “Ədəbiyyat məcmuəsi”. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri, I cild. Bakı, 1946.
3. Kərimli T. AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi nəşrləri. AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. Ədəbiyyat məcmuəsi. Xüsusi buraxılış, XXIV cild. Bakı, “Elm və təhsil”, 2013.